

De toekomst lezen

Sciencefiction is een krachtig literair genre dat grote mogelijkheden biedt voor een ethische oriëntatie op de toekomst. Van utopisch denken naar een hermeneutiek van de toekomst.

Arme schrijvers! Want zij zijn het altijd weer aan wie de samenleving komt vragen om richtlijnen voor goed en kwaad. De mening van een belangrijk schrijver telt op dit vlak vele malen zwaarder dan van journalisten, wetenschappers, fotomodellen, leraren, muzikanten en televisieomroepers. Er is weliswaar geen enkele garantie dat een schrijver in moreel opzicht meer te vertellen heeft dan hen, toch is het is zo. Ook Stalin wist dat. Hij belastte zijn geliefde sovjetauteurs daarom met de twijfelachtige eretitel 'ingenieur van de ziel'.

Aan het begin van de 21ste eeuw zou het moreel gezag van de schrijver eigenlijk niet meer zo verheerlijkt moeten worden. Er zijn al te veel ongelukken gebeurd immers. We denken aan Jean-Paul Sartre die tot kort voor zijn dood blind wenste te zijn voor de gruweldaden van totalitair links. We denken aan Gabriel García Márquez die het nog steeds niet over zijn hart kan verkrijgen zijn vriend Fidel Castro de waarheid te vertellen. Maar al zijn zij geen morele helden, grote schrijvers blijven Sartre en Márquez desondanks! En wie weet hebben hun verhalen en romans anderen zelfs aangespoord tot het goede.

Het literatuurfestival Winternachten vroeg in januari 2004 aan een internationale groep schrijvers wat hun idealen zijn en hoe we weer moeten leren dromen. Want het kale pragmatisme van het afgelopen decennium doet ons weer verlangen naar bevlogen ideeën. Geen slechte vraag, maar zouden schrijvers beter geëquipeerd zijn om die te beantwoorden dan politici, rechters, huisvrouwen, huismannen of gepensioneerde postbestellers? Wie dat vindt overvraagt een beroepsgroep waartussen zich even abjecte als hoogstaande persoonlijkheden bevinden.

Toch is er een terrein binnen de literatuur waar wij bij uitstek met onze toekomst worden geconfronteerd.. Niet iedereen rekent het genre tot de literatuur, maar dat moet dan maar. In elk geval is de *sciencefiction*, want daar hebben wij het over, van oudsher een immens populair genre waarin de literaire verbeelding over de mens en zijn toekomst volop aan het werk is. Het heeft visionaire films opgeleverd als '2001: A Space Odyssey', 'Fahrenheit 451', 'Invasion of the Body Snatchers', 'E.T.', 'Bladerunner' en de Matrix-trilogie. Maar ook de never ending space-opera's en space-soaps Star Trek en Star Wars. Overigens hebben recentelijk hooglitteraire auteurs als Margaret Atwood ('Oryx en Crake', 2002) en Michel Houellebecq ('Elementaire deeltjes', 1998) schitterende sf-romans gepubliceerd. In ons land schreef Tonke Dragt in de jaren zestig al door sf geïnspireerde romans.

Literaire puristen vinden, vaak niet ten onrechte, dat sf-romans gebukt gaan onder een overgewicht aan informatie en een minimum aan echte karakters. In sf-romans staat niet het menselijk karakter centraal, maar de wereld zelf, net als in reis- en ontdekkingsverhalen. En je hebt er goede en slechte onder. In elk geval vinden de verhalen over buitenaardse wezens, intergalactische ruimtereizen, vreemde microben, bizarre mutanten en oorlogen tussen robots en gemanipuleerde mensenlichamen al eeuwen hun weg naar de massa. Mary Shelley werd met haar 'Frankenstein' – een hartstochtelijke waarschuwing niet met het leven te knoeien, gepubliceerd in 1818! – heel wat beroemder dan haar dichtende echtgenoot.

Vanaf de jaren dertig tot zestig van de vorige eeuw heeft de sf-productie met honderden goedkoop gedrukte tijdschriften (de zogenaamde pulpfiction) miljoenen mannen, en op den duur ook steeds meer vrouwen, in hun ban gehouden. Die pulpbladen zijn nu een goudmijn voor de menswetenschappen omdat ze een beeld geven van de toenmalige mens en zijn toekomstverwachtingen. Zij vertellen over de dromen en nachtmerries van voorbije tijden. Sommige daarvan zijn al uitgekomen (robots, genetische manipulatie, experimenten met de

sterfelijkheid), anderen bleken ongefundeerd. Goede sf-schrijvers houden altijd voeling met de ontwikkelingen binnen de contemporaine techno- en biowetenschappen (sommigen zijn of waren zelf werkzaam in een van die wetenschappen, zoals de zoöloog Ken MacLeod of de moleculair biologe Joan Slonczewski). Dat leidde er onder meer toe dat je tegenwoordig, volgens de kenners, geen goede sf meer zult aantreffen waarin buitenaardse wezen met hoogontwikkelde bovenzintuiglijke intelligentie voorkomen, sinds de wetenschap het onderzoeksspoor van de telepatie en paranormale begaafdheid heeft afgesloten. Het feministische onderzoek heeft daarentegen zijn invloed op de sf niet gemist! Speculaties over de aard van de seksualiteit en verhoudingen tussen mannen en vrouwen genoeg. En de razendsnelle opkomst van de informatietechnologie heeft uiteraard de sf-schrijvers, soms zelf voordat de digitale revolutie zich daadwerkelijk vanuit Silicon-Valley over de aardbol begon te verspreiden, geïnspireerd.

Oorsprong

De sf-roman vindt zijn oorsprong in de Verlichting. Net als het geloof in de vooruitgang en de wetenschap. Het waren utopische vertellingen die achteraf als eerste sf bestempeld worden. Wie een utopie ontwerpt, gelooft op zijn minst in de maakbaarheid van de samenleving en dat de huidige niet van godgegeven is. Anders heeft het geen zin ergens naar te streven; het was de Verlichting die de mens mondig zou maken en bevrijden uit de kluisters van de theologie. Thomas More schreef zijn 'Utopia' al in 1516. De nieuwe wetenschappers Johannes Kepler ('Een droom', 1634) en Francis Bacon ('Het nieuwe Atlantis', 1627) gaven hun visie een eeuw later. Het besef dat de wereld in ontwikkeling is en dat de mens die met de wetenschap kan sturen leefde volop in die jaren.

Hoewel het woord 'sciencefiction' zelf uit de twintigste eeuw stamt is er in de negentiende eeuw al een explosie van speculatieve wetenschappelijke fictie met schrijvers als Jules Verne en H.G. Wells als de belangrijkste namen. Maar vele andere auteurs doen verslag van reizen om de maan en door de tijd. (In ons land Willem Bilderdijk die in 1813 'Kort verhaal van eene aanmerkelijke luchtreis en planeetontdekking' schrijft). Voor die avonturen worden raketachtige gietijzeren gevaarten gebruikt; nu lachen wij er om, maar wie bedenkt dat het eerste vliegtuig nog niet had gevlogen en het nog meer dan een eeuw zou duren voordat Gagarin een rondje om de aarde zou draaien kan alleen maar ontzag hebben voor deze auteurs. Edgar Allen Poe, Edward Bellamy en de al genoemde Mary Shelley (behalve 'Frankenstein' schreef zij ook 'De laatste mens') zijn namen die het genre uitvullen boven de alledaagse gebruiksliteratuur.

Sf krijgt zijn eigenlijke naam in de twintigste eeuw, wanneer de wetenschappelijke ontwikkelingen het draagvlak bieden voor vérrijkende technologische speculaties, maar ook van alle morele, psychologische en sociale consequenties. Het woord 'robot' wordt voor het eerst gebruikt dat Karol Capek in RUR (1920), Isaac Asimov zal eind jaren veertig zijn beroemde robotwetten formuleren. Inmiddels zijn de ontwikkelingen zo ver dat het robotstadium is gepasseerd en de focus verlegd is naar de cyborg. De robot was nog een echte machine, maar de cyborg is een hybride van mens en machine, mengsel van vlees en siliconen, bloed en chips. Zie bijvoorbeeld de klassieke cyberpunkromans van William Gibson, met 'Neuromancer' (1984), in ons land verschenen als 'Zenumagiër', als hoogtepunt.

Behalve robot en cyborg zijn de iconen van de sf de alien, de androïde en de gynoïde. Bizarre ethische vragen doemen op aan de horizon van de vertellingen waarin zij functioneren. Mag de mensheid een nieuw slavenras kweken? Zouden mensenmannen er gynoïden op na mogen houden als een soort 'huishoer'? Heeft een gekloonde baby wel een ziel? En wat als straks niet alleen de biovarieteit van Moeder Aarde dreigt te verdwijnen, maar ook die van de aliens en de

mens dus helemaal alleen met zichzelf komt in een leeg universum? – een vraag die opgeworpen wordt door Greg Egan in ‘Schild’s ladder’ (2002).

Het zijn duizelingwekkende vragen waar wij voor komen te staan, ooit, maar die in de sf-literatuur al werden gesteld. Volgens vele wetenschappers, zowel uit de bèta- als alfahoek, is de versmelting tussen mens en machine al in volle gang. Een complete humanistische heroriëntatie is nodig. Of we het leuk vinden op niet, we zijn op weg naar een posthumaan tijdperk en we kunnen ons er maar beter op voorbereiden. Misschien valt er nog iets bij te sturen.

Huxley

De eerste sf-schrijver die deze existentiële vragen dringend aan de orde stelde, was Aldous Huxley in ‘Brave New World’ (1934). Het belang van zijn roman is niet makkelijk te overschatten. Huxley voorzag het einde van het individualisme en de seksuele, erotisch liefde. In ‘Brave New World’ gaat de voortplanting door middel van klonering, seks is een vluchtig en nietverplichtend tijdverdrijf geworden. Of het allemaal precies zo zal gebeuren als Huxley zich voorstelde, doet er weinig toe – wat telt is dat hij in de verbeelding een kader schiep waarbinnen het probleem geformuleerd kan worden. (Zonder dit boek was Houellebecq’s sarcastische meesterwerk over de seksuele revolutie ‘Elementaire deeltjes’ nooit geschreven.) Dat maakt anti-utopische boeken als die van Huxley zoveel interessanter en waardevoller dan de utopische romans. De schrijver levert geen blauwdruk voor een betere wereld, maar zet aan het denken.

Wie de hemel op aarde wil realiseren, creëert de hel, concludeerde de filosoof Karl Popper jaren geleden al. Hans Achterhuis liet enkele jaren geleden zien dat het utopisch denken niet meer werkt. We kunnen daar aan toevoegen dat de literaire utopia’s ook nog eens gekenmerkt worden door een ondraaglijke saaiheid. Dat maakt het werk van Erasmus ook zoveel aantrekkelijker, humaner, spannender en humoristischer dan het ‘Utopia’ van zijn tijdgenoot en vriend Thomas More. Erasmus parodieert, hekelt, troost. Hij pleit voor het leven en is dat tegelijk zelf. More geeft een modelsamenleving, maar modellen zijn star. Ook in de sf-literatuur zijn veel utopische zoektochten gemaakt. De negentiende-eeuwse socialist Edward Bellamy is het prototype. Maar in de jaren zeventig van de vorige eeuw ontdekte een van zijn leerlingen, Marc Reynolds, dat het statische karakter van de utopie niet bij de mens past. In ‘After Utopia’ (1977) beschrijft hij de leegte van een leven waarin al het goede is gerealiseerd. Hoe het ook zij, geluk moet veroverd worden, steeds weer. De weerstand die wij daarbij ondervinden hoort wezenlijk bij dat geluk. Evenals het feit dat het ons weer uit handen kan worden geslagen. Een leven zonder weerstand is een dystopie, een anti-utopia. Voor More en Bacon (en voor Karl Marx) was de menselijke natuur een vast gegeven. Maar zo is het niet, de menselijke natuur is een bewegend, verschuivend en zich ontwikkelend complex van emoties en inzichten. Het is een geschenk van de evolutie, bedoeld om te overleven, om door te gaan en vast te houden. Precies wat Spinoza bedoelde met de conatus, het universele streven naar zelfbehoud. De grote ontdekking van de sf-literatuur is dat de menselijke natuur mee kan bewegen met de wereld die hij zelf met al zijn technische middelen schept. Van die evolutie evenwel wordt de mens niet gelukkiger, de technologische vooruitgang helpt hem niet naar een ‘voller’ bestaan. Dat zal hij zelf moeten doen. Literatuur is een metgezel op die reis door de tijd. Niets meer, maar vooral niets minder.

Veel gegevens over sciencefiction zijn ontleend aan het pasverschenen Edward James and Farah Mendlesohn (ed.), *The Cambridge Companion to Science Fiction*, Cambridge University Press, Cambridge 2003.